

LATINSKE POVELJE I PISMA BOSANSKO-HUMSKIH VLADARA I VELMOŽA OD XII. DO XV. STOLJEĆA

Izlaganje Milka Brkovića u toku obrane doktorske disertacije koju je s uspjehom obranio na Filozofskom fakultetu u Zadru 9. VI. 1989. pred komisijom:

1. dr. Pavao Živković, 2. dr. Josip Lučić, 3. dr. Boris Nilević,
4. dr. Branimir Glavičić, 5. dr. Slobodan Čače.

[Redakcija]

U naslovu ove doktorske disertacije »Latinske povelje i pisma bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. stoljeća« trebao je biti izraz »Hercegovina« uz »Hum«. Međutim nije stavljen u naslov jer se naziv »Hercegovina« za »Hum« počeo upotrebljavati negdje sredinom 15. stoljeća, dakle svega nekoliko godina prije datuma zadnje donesene isprave u ovoj radnji.

Prvotno je ova disertacija bila zamišljena da, pored donesenog, sadrži fotokopije izvornikâ do danas sačuvanih latinskih isprava, u pravom smislu riječi, bosansko-humskih vladara i velmoža iz razdoblja 12. do 15. stoljeća te prijevode na hrvatski jezik svih donesenih povelja i pisama, međutim tokom rada i kad je disertacija bila pri kraju, pokazalo se da bi te dvije stvari veoma opteretile radnju u smislu prevelikog broja stranica, pa sam odustao do toga, iako to dosta umanjuje vrijednost disertacije. Da bi se to u neku ruku nadoknadilo, umjesto fotokopija izvornikâ donesen je tekst svih obrađenih isprava kao jedna zbirka, u onakvom obliku kako sam smatrao da bi one trebale glasiti u transkripciji, a umjesto prijevoda tih isprava na hrvatski jezik donio sam doslovniji i opširniji sadržaj dotičnih isprava.

Radnju sam podijelio u osam poglavlja: Uvod, Kratki pregled povijesti Bosne i Huma od XII. do XV. stoljeća, Zbirka bosansko-humskih latinskih povelja i pisama od XII. do XV. stoljeća s razgraničenim diplomatskim formulama, Kritički osvrt na transkripciju bosansko-humskih latinskih povelja i pisama, Unutarnje karakteristike bosansko-humskih latinskih povelja i pisama, Historijski sadržaj bosansko-humskih latinskih povelja i pisama, Latinska kancelarija bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. stoljeća i Zaključak. Na kraju sam donio popis izvora i literature koji su u svezi s donesenim ispravama.

Prema definiciji isprave najpoznatijih svjetskih diplomata kao što su Sicel, Paoli i drugi te naših kao što su Stipišić, Antoljak i drugi, *isprava u užem smislu* je pisano svjedočanstvo o jednom činu pravne naravi, sastavljenom u odre-

đenom obliku koji se razlikuje po mjestu, epohi, osobama i vrsti samoga čina, odnosno isprava je pisano svjedočanstvo o jednom pravnom činu sastavljeno u pisanom obliku koji ima zadaću da joj zajamči vjerodostojnost i dade dokaznu moć. Sve druge vrste isprava jesu isprave u širem smislu riječi, a to su *mandata, epistole i acta*. Njemački diplomatičari za isprave u užem smislu upotrebljavaju izraz *Urkunden*, a za isprave u širem smislu *Akten*.

Prema takvoj definiciji donesene povelje u ovoj disertaciji bile bi isprave u užem smislu, a donesena pisma isprave u širem smislu. I ove su isprave najprije odvojene od drugih vrsta bosansko-humskih latinskih isprava iz navedenog razdoblja kao što su priznanice, otpusnice, obveznice, testamenti, trgovački ugovori i slično, koje također spadaju u isprave u širem smislu. Međutim, donesena latinska pisma bosansko-humskih vladara i velmoža iz navedenog razdoblja ne mogu se u potpunosti uklopiti u isprave u širem smislu jer su ona veoma bliska poveljama. To i jest glavni razlog zašto se u našoj historiografskoj literaturi često poistovjećuje povelja i pismo. Primjera radi, pismo kralja Tvrtka I. iz god. 1389. (1. VIII), kojim javlja Trogiranima pobjedu bosanske vojske nad Turcima na Kosovu, ima u potpunosti sve sastavne dijelove jedne kompletne bosansko-humske latinske povelje, čak je po svojim diplomatskim formulama i bogatije nego većina povelja iz toga razdoblja, ali mu nedostaje pravni čin i jedino po tome ono nije povelja odnosno nije isprava u užem smislu riječi. I kad se ima ovo pismo pred očima, zar se ono može poistovjetiti s ispravama u širem smislu riječi prema donesenoj definiciji? Ili npr. zar se ova isprava, a takvih je većina u ovoj radnji, može poistovjetiti s, recimo, jednim pismom vojvode Hrvoja koje je poslao Mlečanima a koji su onda napisali potpuno novu ispravu u kojoj se iz Hrvojeve isprave spominje samo njezin predmet? Stoga sam mišljenja da se većina bosansko-humskih latinskih pisama ne može svrstati u tzv. *epistule* ili *littera* odnosno u isprave u širem smislu po donesenoj definiciji i mislim da ne griješim kad u disertaciji upotrijebim i za donesena pisma izraz »isprave«. O razlici između donesenih povelja i pisama bit će riječ tokom ovog izlaganja, a prema potrebi, i tokom obrane.

Najviše sačuvanih izvornika (pergamena i onih koji su pisani na papiru) donesenih isprava nalazi se u Magyar országos levéltár u Budimpešti, Historijskom arhivu u Dubrovniku i Archivio di Stato u Veneziji.

Većina bosansko-humskih latinskih povelja i pisama iz navedenog razdoblja do danas je objavljena u codexima, knjigama i periodici, a samo nekolicina njih nije objavljena. Neke od tih isprava su i više puta objavljivane, ali do danas ne postoji niti jedna zbirka isprava u kojoj se nalazi sakupljen bar veći dio tih povelja i pisama. One su dakle kojekuda razbacane za razliku od ćirilskih bosansko-humskih srednjovjekovnih povelja i pisama koje su sakupljene i objavljene na jednom mjestu, i to do danas nekoliko puta. Stoga i jest jedan od glavnih ciljeva ove radnje da latinske bosansko-humske povelje i pisma budu sakupljene na jedno mjesto, kako bi činile jednu cjelinu zajedno sa ćirilskima, za proučavanje srednjovjekovne bosansko-hercegovačke povijesti.

Najveći broj bosansko-humskih povelja i pisama objavljen je u Smičiklasovom *Codexu*. Neke su loše transkribirane pa je bila potrebna korekcija koja je učinjena u ovoj radnji. Slijedeća zbirka isprava u kojoj ima dosta objavljenih bosansko-humskih latinskih povelja i pisama jesu Ljubićeve *Listine*. Ove su *Listine* pune pogrešaka u pogledu transkripcije, ali su i pored toga veoma dragocjene i nezaobilazne za bosansko-humske latinske povelje i pisma. Osobito su značajne zbog toga što su u njima isprave objavljivane u cjelini.

Ivan Lucić je prvi naš historiograf koji je svojim djelom *De regno Dalmatiae et Croatiae* udario temelj, među ostalima, i bosansko-hercegovačkoj diplomatici i njezinoj historiografiji. Za bosansko-humske povelje i pisma značajno je i njegovo djelo *Memorie storiche di Tragurio* koje je prevedeno na hrvatski jezik.

U *Diplomataru Sibenicense* nalazi se nekoliko prepisanih bosansko-humskih latinskih isprava koje se odnose na Šibenik i Trogir. Taj je *Diplomatar* veoma značajan za donesene bosansko-humske povelje jer su današnji sačuvani izvornici prema kojima je u njemu sačinjen prijepis dosta propali i na nekim mjestima se uopće ne mogu pročitati. To znači da ih je nepoznati prepisivač prepisivao dok su još bile u očuvanom stanju. Danas imamo ovaj *Diplomatar* u tiskanom obliku s kritičkim aparatom.

Nekoliko bosansko-humskih latinskih isprava koje nisu drugdje objavljene donosi Fejérov *Codex*. Osobito je važan tomus VIII. i X. toga *Codexa*.

Na prikupljanju i obradi bosansko-humskih latinskih povelja i pisama veliku ulogu je odigrao mađarski historičar Ljudevit Thallóczy. On je bio prikupio sve bosansko-humske latinske isprave koje je kanio izdati u posebnom zborniku, ali ga je nažalost smrt u tome omela, a taj se njegov rukopis ni do danas nije pronašao. Suvremenik i kritičar Thallóczyjevih izdanja bosansko-humskih isprava bio je vrsni Ferdo Šišić. On je istovremeno i izdavao te isprave i učinio veliki pomak u bosansko-hercegovačkoj diplomatici. Veoma značajno djelo za bosansko-humske latinske povelje i pisma jesu Fermendžinova *Acta Bosnae*. Da nisu u njima donášana uglavnom *regesta* tih isprava, bila bi to veoma bogata zbirka bosansko-humskih latinskih povelja i pisama. No i pored toga ovo je djelo vrijedno i neke latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža donesene su u cjelini. I mnogi drugi historičari bavili su se navedenim ispravama. U zadnje vrijeme bosansko-humskim latinskim poveljama i pismima najviše se bavio nedavno preminuli Pavao Anđelić. On je bio prvi nakon Čremošnika i Solovjeva koji se ozbiljno bavio bosansko-hercegovačkom diplomatikom i koji je postigao vidne rezultate na tom području.

Nakon metodologije rada i uvoda donesen je kratki pregled događaja u Bosni i Humu od 12. do 15. stoljeća kako bi se lakše mogao pratiti kontinuitet događaja. Na kraju toga pregleda donesen je popis bosanskih, hrvatskih, hrvatsko-ugarskih, srpskih i ugarskih vladara te rodoslovlja Kotromanića, Hrvatinića, Kosača i Pavlovića.

U poglavlju »Zbirka bosansko-humskih latinskih povelja i pisama od XII. do XV. stoljeća« sakupljeno je ukupno 91 povelja i pismo. Od toga je 59 povelja a 32 pisma. Među njima je 7 prijevoda povelja s hrvatskog (slavenskog) na latinski i talijanski jezik, a pismo nijedno. To je dokaz da su se povelje prevodile na latinski jezik a pisma nisu. Nadalje, od ukupnog broja 91 ima 8 falsificiranih povelja i 2 pisma. To znači da su se povelje više falsificirale nego pisma. Ovi su falsifikati nastali kasnije, ali se zasigurno zna da su se bosansko-humske povelje i pisma falsificirali u 13. stoljeću. Potvrda za to nalazi se u donesenoj povelji bana Tvrtka, izdanoj bosanskom biskupu Petru god. 1356. (1. XI) u kojoj se javno navodi da postoje »neiskvarene«, »neopovrgnute« i »neosumljčene« bosansko-humske povelje i pisma, u ovom slučaju konkretno povelje banova Prijezde i Stjepana II. Kotromanića. Toga je bilo i u 12. stoljeću, dakle od samog početka bosansko-humske kancelarije, kako se može indirektno doznati iz drugih isprava. To je uostalom bio slučaj i kod drugih srednjovjekovnih država. Sve ove isprave su u navedenoj *Zbirci* donesene kronološki, a tek u poglavlju »Historijski sadržaj

povelja i pisama« obrađivane su, opet kronološkim redom, i razvrstavane na originale i prijepise, prijevode i falsifikate. Originali i prijepisi nisu razdvajani, jer se u dosta slučajeva, gdje izvornik nije sačuvan, ne zna da li je objavljivač dotičnu ispravu donio prema originalu ili prema prijepisu, bez obzira što sadržaj odgovara originalu. U *Zbirku* su uvrštene i isprave hrvatskog bana Vuka Vukčića Hrvatinića, brata vojvode Hrvoja, jer on je u prvom redu bosanski velmoža, iako je obnašao titulu hrvatskog bana. On u svojoj povelji iz godine 1391. (12. XI) jamči trogirskim trgovcima i građanima slobodu trgovanja i kretanja bez plaćanja poreza u Klisu i naglašava da to vrijedi u kraljevstvima Dalmacije i Hrvatske i u *bosanskim krajevima*. U istom ovom poglavlju odmah su u tekstu donesenih isprava razgraničene *diplomatičke formule* kojima je posvećeno za autora najvažnije poglavlje ove disertacije. Tekstovi sakupljenih povelja i pisama doneseni su po slijedećem kriteriju: Ako je sačuvan original (izvornik) za dotičnu ispravu, onda je i njezin tekst uzet prema izvorniku. Ako je sačuvan samo prijepis, onda je tekst uzet prema prijepisu. Ako nije sačuvano ni jedno ni drugo, onda je tekst uzet prema najstarijem izdavaču ili objavljivaču odnosno prema kritičkom izdanju ako ono postoji za dotičnu ispravu. Ako je koja isprava samo jedanput objavljena, a ne zna se ni za original ni za prijepis, niti postoji kritičko izdanje, onda nisam imao izbora pa sam dotičnu ispravu jednostavno preuzeo.

Nakon donesene *Zbirke* sakupljenih isprava slijedi poglavlje »Kritički osvrt na transkripciju bosansko-humskih latinskih povelja i pisama«. Opravdanost *kritičkog osvrta* na dosadašnju transkripciju donesenih povelja i pisama temelji se na tome da je većina tih isprava krivo transkribirana. Za one isprave za koje su do danas sačuvani izvornici lako je bilo izvršiti kontrolu, ali za one za koje nisu sačuvani izvornici, a objavljivači su ih različito pročitali, kontrola je bila nemoguća. Najčešće razlike se pojavljuju kad su u pitanju glagoli, skraćenice, zatim toponimi i vlastita imena. Ponekad je red riječi ispremještan, a ima slučajeva da su i rečenice ispremještane. Na primjer: Tvrtkova povelja splitskom nadbiskupu iz god. 1390. (30. VIII) do danas je sačuvana u prijepisu. I ona je nekoliko puta objavljivana, ali među objavljivačima postoji različita transkripcija njezinog teksta. Najviše razlika postoji između prijepisa koji se nalazi u Nadbiskupskom arhivu u Splitu i Farlatijeva objavljenog teksta. To je ujedno dokaz da su oba teksta nastala prema originalu (izvorniku), jer u protivnom ne bi se moglo objasniti kako neke riječi postoje u jednoj od ove dvije transkripcije dok istovremeno ne postoje u drugoj. Svi ostali objavljivači uzimali su tekst ove isprave ili prema prijepisu ili prema Farlatiju. Zatim ima primjera gdje prepisivač prilikom prepisivanja pojedine isprave, ako je iz kraja o kojem govori isprava, više poznaje toponime, osobna imena i slično nego li sam notar dotične isprave, pa ih stoga piše onako kako ih treba pisati ili ih piše onako kako se oni pišu u njegovo vrijeme, za razliku od vremena u kojem je živio notar isprave. Međutim, potrebno je naglasiti da često puta objavljivač nije kriv za krivo transkribirani tekst dotične isprave, jer se očito radi o tiskarskim pogreškama. U protivnom, kako se može objasniti da su jedan Rački, Šišić i drugi vrsni znalci latinskog jezika i autoriteti u diplomaciji i povijesti mogli krivo transkribirati neku od donešenih isprava? Nesreća je u tome što mi danas ne možemo nigdje naći da su to tiskarske pogreške u tekstu dotične povelje ili pisma.

Nakon kritičkog osvrta na transkripciju donesenih isprava slijedi poglavlje »Unutarnje karakteristike bosansko-humskih latinskih povelja i pisama« koje autor smatra najizvornijim svojim dijelom ove disertacije i u koje je uložio najviše truda i vremena, primijenivši svoje znanje iz diplomatike stečeno tokom svoje

naobrazbe. Logično bi bilo da je prije ovog poglavlja trebalo uslijediti poglavlje o vanjskim karakteristikama donesenih isprava odnosno onih čiji su originali sačuvani (pergamene ili na papiru), međutim, to je u našoj diplomaciji već učinjeno (Čremošnik i drugi, kao i sam autor), pa se odustalo od ponavljanja, tim više što je u još nekim poglavljima ove radnje prisutno ponavljanje dosadašnjih rezultata. Donošenje takvog poglavlja moglo bi se opravdati jedino radi kontinuiteta diplomatske obrade tih isprava što sada uviđa i sam autor. Razgraničavanje *diplomatičkih formula* u donesenim tekstovima povelja i pisama očituje se u stavljanju težišta na *unutarnje karakteristike* tih isprava jer ih se bez toga ne može u cjelini sagledati niti govoriti o bilo kakvoj diplomatskoj analizi. Naime, diplomatska analiza tih isprava nije učinjena do danas i ovo je prvi pokušaj da se te isprave obradi s tog stajališta. S druge pak strane, danas imamo dobro obavljenu takvu analizu na ćirilskim bosansko-humskim poveljama i pismima. Kod analize unutarnjih karakteristika donesenih isprava razgraničene su povelje od pisama po diplomatskim kriterijima i po samom sadržaju donesenih isprava, iako je kod nekih primjera tu podjelu bilo veoma teško načiniti.

U unutarnje karakteristike isprava spadaju *struktura, jezik i stil*. Od njih je za diplomatsku analizu isprava najvažnija struktura. Bosansko-humske latinske povelje i pisma, kao i uopće isprave drugih srednjovjekovnih kancelarija, imaju svoje konvencionalne dijelove. To su: *protokol* (uvod), *tekst* ili *kontekst*, ili *korpus*, i *eshatokol* (zaključak). Ti su konvencionalni dijelovi kompletniji u bosansko-humskim latinskim poveljama nego li u pismima. U protokol spadaju: invokacija, intitulacija, devocija, inskripcija i salutacija. U tekst ili korpus spadaju: arenga, promulgacija ili publikacija, ili notifikacija, naracija ili ekspozicija, peticija, dispozicija, sankcija, koroboracija i svjedoci. U eshatokol spadaju: datacija, subskripcija, aprekacija i notar. *Invokacija* se nije često upotrebljavala u bosansko-humskim latinskim poveljama i pismima. U pismima skoro da i ne postoji. Osobito je rijetko upotrebljavana simbolička invokacija. Verbalna je nešto više u upotrebi i najčešće ima oblik poznate formule koja se upotrebljavala na Zapadu, a preuzeta je s Istoka. Ona glasi: »In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti amen«. Međutim, često se skraćuje pa ima oblik: »In Christi nomine amen«, »In nomine sancte Trinitatis et individue unitatis« i slično, ali može biti i produžena kao što je slučaj u Tvrtkovoju povelji iz god. 1380, gdje glasi: »In principio Patris, in plenitudine Filii et descensione Spiritus Sancti amen«. Falsifikati imaju *Sancti Spiritus*, umjesto *Spiritus Sancti*.

Intitulacija se u bosansko-humskim latinskim poveljama i pismima obično nalazi na početku isprave, ali se ponekad, osobito u pismima, nalazi sadržana na kraju isprave u potpisu. Ušla je u latinske bosansko-humske isprave pod utjecajem Zapada i to preko Dubrovnika. Kako je koji vladar ili velmoža postizao više posjeda i vlasti, tako mu se i intitulacija širila. *Devocija* ili devociona formula veoma je prisutna u bosansko-humskim latinskim poveljama i pismima i to kao sastavni dio intitulacije. Prvi put je upotrijebljena kod bana Prijezde, u njegovoj povelji iz god. 1287. Redovito je prisutna u poveljama i pismima bosansko-humskih banova i kraljeva, osim kod Kulina bana i banova Bribirskih. Devociona formula u latinskim poveljama i pismima bosansko-humskih vladara i velmoža ima oblik *dei gratia*. Samo u nekoliko slučajeva odstupa od toga oblika. *Inskripcija* ima ulogu *adrese* u ispravama. Ona u bosansko-humskim poveljama i pismima ima opći i pojedinačni oblik, ovisno o tome kakvog je sadržaja isprava i tko je *destinatar*. Ne razlikuje se u poveljama od one u pismima. Većina bosansko-humskih latinskih pisama i povelja imaju formulu inskripcije. Ona može biti uključena

i u druge diplomatske formule. Opći oblik inskripcije bosansko-humskih latinskih povelja i pisama najčešće glasi: »omnibus Christi fidelibus tam presentibus quam futuris presencium notitiam habituris«, ali i kraće kao npr. »universis et singulis« i slično tomu. Ujedno se iz inskripcije mogu vidjeti i neki od naziva za bosansko-humske latinske povelje i pisma.

Veći broj latinskih povelja i pisama bosansko-humskih vladara i velmoža nemaju formulu *salutacije*. Ona se najčešće javlja u Tvrtkovim poveljama i pismima, kako u vrijeme banovanja tako i u vrijeme kraljevanja, te u pismima i poveljama kralja Tomaša. Za salutaciju se može ukratko reći da su bosansko-humski vladari u svojim latinskim poveljama i pismima imali isključivo svetopisamske izraze za pozdrave. Salutacija se u tim ispravama po pravilu nalazi iza inskripcije. *Arenga* (exordium, proemium, prologus) nije često prisutna u bosansko-humskim latinskim ispravama. Osobito je rijetko prisutna u pismima. *Arenga* je kao diplomatska formula u bosansko-humskim latinskim ispravama prvi put sadržana u povelji bana Prijezde iz god. 1287. Osobito u kraljevskim ispravama ona najčešće sadrži moralnu sentenciju pobožnih riječi i svetopisamskih izreka kojima se uzvišenim stilom i retoričkim izrazima opravdava prikladnost i moralnost dodjeljivanja nečega destinataru. Izražava se božanska mudrost, božanski naum, milost i milosrđe koji prožimaju ljudski rod, Božje stvaranje zemlje i ljudskog roda, silazak Boga na zemlju i izvođenje njegova nauma s ljudskim rodом, prednost nebeskog kraljevstva nad zemaljskim i podložnost zemaljskog nebeskomu; zatim ona svetopisamska poruka, da Bog nagrađuje sebi vjerne pa tako i zemaljski kralj treba nagrađivati podanike koji mu vjerno služe, daje posebno značenje Katoličkoj crkvi i vjeri kao i crkvenim velikašima, te naglašava moralnost i opravdanost onoga što kralj čini ili hoće učiniti. Sve je to u skladu s pravnim normama onoga vremena. *Promulgacija*, notifikacija ili samo publikacija nije redovito prisutna u bosansko-humskim poveljama i pismima. Njome se pojedinim izrazima ukratko najavljuje sadržaj isprave. U donesenim bosansko-humskim poveljama i pismima najčešće glasi: »notum igitur facimus«, »significamus omnibus expedit tenore presencium« »significamus tenore presentium quibus expedit universis« i slično. Do bana Tvrtka sve bosansko-humske latinske isprave sadrže formulu promulgacije. Međutim, od bana Tvrtka promulgacija se ne javlja redovito u poveljama i pismima bosansko-humskih vladara i velmoža. U većem broju banskih a i kraljevskih Tvrtkovih povelja i pisama uopće nema promulgacije kao diplomatske formule.

Naracija ili ekspozicija se javlja u bosansko-humskim latinskim poveljama i pismima od vremena kad su knezovi Bribirski upravljali Bosnom. U ispravama njihovih prethodnika nema te formule. Njeno mjesto u donesenim ispravama koje ju sadrže dosta je promjenljivo, ali je najčešće u prednjem dijelu isprave. Često se nalazi ispred dispozicije, a ponekad je i spojena s njom. Može stajati iza intitucije, iza inskripcije, iza salutacije, iza arenge i iza promulgacije. Čak u ispravama istoga vladara može dolaziti na više različitih mjesta. Svojim sadržajem naracija bosansko-humskih latinskih povelja i pisama govori o okolnostima koje su prethodile pojedinom pravnom činu, a ponekad i o njegovoj dokumentaciji. Donosi ili samo spominje podatke o raznim povijesnim i drugim osobama, donosi zasluge pojedinih destinataru a uz njih veoma često zanimljive i važne povijesne podatke; spominje isprave prethodnih vladara; donosi podatke o gradovima, utvrdama, rijekama, planinama, putovima, pašnjacima, granicama, šumama, posjedima i drugo.

Peticija ili intervencija je u bosansko-humskim poveljama i pismima veoma rijetko upotrijebljena. U pismima je uopće nema.

Dispozicija obuhvaća najveći i najvažniji dio teksta isprave. Na osnovu dispozicije donose se historijske činjenice u svim srednjovjekovnim povijestima koje se pozivaju na isprave, pa tako i za bosansko-humsku povijest. Ona je ustvari najveći dio historijskog sadržaja svake isprave. Dispozicija izražava volju donatora u pogledu pravnog čina odnosno donosi materijalni i moralni objekt pisma ili povelje. Sve donesene povelje i pisma bosansko-humskih vladara i velmoža imaju formulu dispozicije. Latinska pisma bosansko-humskih vladara i velmoža nemaju formulu *sankcije*. Nema ju također ni većina latinskih povelja. Jedino je redovito prisutna u poveljama knezova Bribirskih, dok se kod svih drugih rijetko javlja. U ispravama kralja Tomaša i njegovog nasljednika uopće ne postoji. Sankcijom se želi izvršiti ono što je doneseno u dispoziciji odnosno ostvarivanje pravnog akta u ispravi. Stoga se ona i nalazi konstantno uz dispoziciju. Sankcijom se izriče kazna onima koji bi spriječili izvršenje dispozicije ili pak nagrada onima koji izvrše ono što je naređeno u dispoziciji. Nagrada rijetko postoji u sankciji, ali je zato prijetnja kaznom veoma prisutna. Kazna može biti *duhovna* i *materijalna*. Duhovna kazna je ušla u bosansko-humske isprave iz crkvenih krugova. Ona može sadržavati srdžbu Božju, anatemu, ekskomunikaciju, prokletstvo i slično, svih onih koji bi spriječili izvršenje donatorove volje. Materijalna se kazna uglavnom sastoji od oduzimanja dobara ili pak od plaćanja globe državnoj blagajni.

Skoro sve latinske povelje bosansko-humskih vladara i velmoža imaju formulu *koroboracije*. Njome donator najavljuje sredstva i način kojima pravnom činu osigurava pravni učinak. Najčešća sredstva koja se najavljuju jesu: pečat, razni znakovi, navođenje svjedoka i drugo što je potrebno da isprava može biti pravovaljana. Koroboracija se obično nalazi na kraju teksta isprave, poslije dispozicije i sankcije. Kao posebna diplomatska formula latinskih bosansko-humskih isprava koroboracija se javlja prvi put u povelji bana Prijezde iz god. 1287. Ona je prisutna samo u poveljama. Ako se dogodi da ju se nađe u kojem pismu, onda to pismo ima karakter povelje. Ova je formula jedna od najboljih i najdosljednijih kriterija podjele bosansko-humskih latinskih isprava na povelje i pisma. Ako bosansko-humska isprava nema koroboracije, onda je to u devedeset devet posto slučajeva pismo, i obratno, ako ima tu formulu, onda je to povelja. Ta formula u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža donosi sredstva i način kojima pravnom činu osigurava učinak, trajnost i svjedočanstvo pravnog čina te vjerodostojnost dotične isprave. To se osigurava uglavnom pečatom i svjedocima, ali i izjavama. Među svjedocima su bosansko-humske velmože i druga povijesna imena srednjeg vijeka. U toj se formuli mogu naći nazivi za vrste pečata, za isprave, za jezik kojim su pisane isprave, a ponekad čak i podatke o broju primjerala dotične isprave. Sve u svemu, koroboracija je veoma važna formula za diplomatsku analizu unutarnjih karakteristika bosansko-humskih latinskih isprava, a pruža dosta podataka i za bosansko-humsku kancelariju. *Svjedoci* u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža često nisu prisutni. U pismima ih uopće nema. Nije ni velik broj povelja u kojima su oni prisutni. Jedino ih imamo u onim poveljama u kojima se radi o nekim skupovima, ugovorima u kojima se stranke obvezuju na poštivanje ugovorenog, zatim kojekakvih odobrenja, podjeljivanja titula, primanja novih teritorija pod bosansku vlast i tome slično. Svjedoci se najčešće navode uz formulu koroboracije, a ponekad su navedeni bez spomena pečata u ispravi. Katkada se izričito navodi prisutnost svjedoka u ispravi, ali se ponekad spominju u zakletvi kao osobe koje jamče za valjanost onoga što je doneseno u ispravi. Međutim, ponekad su navedeni samo kao prisutne osobe u ispravi. Većina svjedoka u bosansko-humskim poveljama su velmože koje uz vla-

dara jamče za obećano u ispravi. Obično se uz ime svakog velmože navodi i »cum fratribus suis« što znači da uz obećano pristaje cijeli rod dotičnog velmože. O *dataciji* u bosansko-humskim latinskim poveljama i pismima može se reći da je sadržana u svima, osim povelje bana Stjepana II. Kotromanića oko god 1322. Većina bosansko-humskih latinskih povelja i pisama datirana je po stilu incarnationis ili annuntiationis ili po godini rođenja Isusa (stilus nativitatis) u prijevodima, a kao početak godine uzima se 1. dan siječnja.

Mjesto datacije tih isprava u pravilu je na kraju, ali ponekad ima odstupanja, uglavnom onda kad je ispravu pisao strani notar. Formula datacije bosansko-humskih latinskih povelja i pisama sastoji se najčešće od zemljopisnog datuma (data topica) i od vremenskog datuma (data chronica). Datacijom se u tim ispravama označuje mjesto i vrijeme sklapanja pravnog čina odnosno izdavanja isprave o njemu. Ova formula počinje izrazima *Datum* ili *Data*, *Acta* ili *Actum*, *Factum* ili *Facta*, *Scriptum* ili *Scripta*, a u nekoliko slučajeva »Actum et datum« ili »Datum et actum«. Actum najčešće označuje vrijeme nastanka pravnog čina, a datum mjesto izdavanja isprave. Međutim, to nije pravilo, jer u dosta slučajeva datum označava i jedno i drugo. Unutar datacije bosansko-humskih latinskih povelja i pisama u dosta slučajeva dolazi oznaka za blagdan i nešto rjeđe indikcija. Mjesta u kojima su se izdavale donesene bosansko-humske latinske povelje i pisma kronološki i brojčano izgledaju ovako: Dubrovnik (dvaput?), Zemljenik, Priština (četiri isprave – sve falsifikati), Skradin (dvije), Hokuča?, Split (tri), Miloševo (falsifikat), Sanica, Ključ (dvije), Bosna (pet), Knin, Đakovo, Visoko (četiri), Neretva, Bobovac (sedam), Moištra, Sutjeska (šesnaest), Klis, Šibenik, Podlisje, Sohorvica?, Bradina, Lučani, Sinj (tri), Bistrica, Imotski, Jajce (četiri), Toplica, Kozara, Sokol, Stolni Biograd, Buhorina?, Konjic, Dobor, Livno, Vesela Straža i Herceg Novi. Jedan broj tih isprava ne donosi mjesto izdanja.

Subskripcija je dosta rijetka formula u bosansko-humskim latinskim poveljama i pismima. U pravilu dolazi na kraju isprave, a sadrži ime vladara s njegovim atributima. U nekoliko bosansko-humskih latinskih isprava inskripcija zamjenjuje vladarsku intitulaciju. U takvim slučajevima, kao po pravilu, nema intitulacije na početku isprave, nego je ona sadržana u inskripciji. U tome prednjače pisma. *Aprekacija* je veoma kratka formula koja izražava želju svih sudionika da sadržaj isprave bude uspješan. Ona je ustvari skupa s invokacijom okvir onoga što je doneseno u ispravi. Te dvije formule sadrže načelo da svako djelo treba započeti i završiti sa spominjanjem Boga. Kao što je invokacija početak isprave tako je aprekacija njezin kraj. Aprekacija je u latinskim pismima i poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža najmanje upotrebljavana formula. *Notari* se rijetko navode u sačuvanim bosansko-humskim latinskim poveljama i pismima. Najpoznatiji je Toma Lužac.

Nakon detaljne analize diplomatskih formula u donesenim poveljama i pismima slijedi poglavlje »Historijski sadržaj bosansko-humskih latinskih povelja i pisama.« Iz sadržaja bosansko-humskih povelja i pisama pisanih latinskim jezikom u navedenom razdoblju vidljivo je da je nemoguće samo na osnovu njih napraviti jedan kontinuirani historijski pregled Bosne i Huma od 12. do 15. stoljeća. Postoje mnoge vremenske i činjenične praznine koje se nadomještaju ćirilskim poveljama i pismima i drugim vrstama srednjovjekovnih bosansko-humskih isprava. Uz trgovačke razloge izdavanja bosansko-humskih povelja i pisama postojale su zasluge velmoža, ustanova, pojedinaca i drugi razlozi za njihovo izdavanje. U njima se nalazi niz podataka o trgovini, posjedima, gradovima, selima, stanovni-

štvu, velikaškim obiteljima, granicama, planinama, rijekama, banovima, kraljevima, državno-administrativnom ustrojstvu zemlje, međudržavnim odnosima, vojnim sukobima, vojnoj organizaciji i o mnogo čemu drugome što je važno za izučavanje prošlosti Bosne i Huma kao i susjednih država u srednjem vijeku. I na osnovu latinskih povelja i pisama može se donekle pratiti teritorijalno širenje bosanske srednjovjekovne države. Počevši od Kulina bana, svoj maksimum teritorijalnih granica Bosna dostiže u vrijeme kralja Tvrtka I. U tom je razdoblju bilo zastoja i gubljenja teritorija, ali to nije trajalo dugo. Ugarsko-hrvatski kraljevi i srpski car Dušan bili su najveći suparnici širenju bosanske srednjovjekovne države. Tek kad su te dvije države počele slabiti, Bosna sa svojim sposobnim vladarom dolazi do vrhunca svoje moći. Nasljednici Tvrtka I. nisu mogli održati tolike zemlje na okupu. Kroz cijelu povijest srednjovjekovne Bosne i Huma poznata je uloga velmoža čiju moć nije mogao skršiti niti jedan vladar do li sam kralj Tvrtko I. Moć bosansko-humskih velmoža posebno je došla do izražaja u vrijeme Tvrtkovih nasljednika kada se događalo da su pojedine velmože imali više vlasti u državi nego sam kralj. U tome je prednjačio vojvoda Hrvoje čije su isprave u znaku vlasti, granica i političkih pitanja. Slabljenje centralne vlasti i jačanje lokalne dovelo je do raspada srednjovjekovne Bosne i Huma. Bosna se nije mogla oduprijeti jakoj turskoj moći kojoj je podlegla 1463. godine.

Na osnovu donesenih povelja i pisama naglašeno je nekoliko elemenata za postojanje latinske kancelarije bosansko-humskih vladara i velmoža. Neka bude još jednom ponovljeno da je tu kancelariju nemoguće strogo dijeliti od ćirilske bosansko-humske srednjovjekovne kancelarije. Postojala je dakle jedna kancelarija u kojoj su se pisale i ćirilske i latinske isprave, a unutar nje se može vršiti podjela na vladarsku kancelariju i na kancelariju velmoža. Ćirilske su se isprave više odnosile na teritorij Bosne i Huma, a latinske na susjedne države i vladare. O organizaciji latinske kancelarije malo se moglo reći na osnovu sačuvanih isprava, a drugih podataka za to nema.

Ova je disertacija težila biti rad iz *diplomatičke*, ali je nužno morala poprimiti i karakter *kulturno političkih* crta iz povijesti Bosne i Huma u srednjem vijeku.

Svako poglavlje je popraćeno bilješkama, a na kraju rada navedeni su izvori i literatura.

I na kraju, radi ilustracije i slušateljstva, evo jedne od donesenih isprava u prijevodu na hrvatski jezik sa razgraničenim diplomatičkim formulama. To je povelja koju je kralj Tvrtko I. izdao Klišanima kad su mu se pokorili: (intitulacija) Mi Tvrtko itd. ... (peticija, odnosno dio peticije) I tako došavši pred nas plemeniti muževi razboriti i stari naši vjerni kliški plemići gospoda Franko natpop, građanin Klisa, Mate Jurjev od Rogavića i Ostoja Juradinov izaslanici i poklisari od strane općine Klisa ... (dispozicija) (izjavismo im da) ćemo ih sačuvati u svim povlasticama koje su, kako kažu imali u vrijeme naših predšasnika gospode banova Mladena i Pavla i kneza Jurja, ali nama i našim nasljednicima moraju uvijek trajno iskazivati podaničku vjernost. Isto tako spomenuta općina može sebi izabrati kneza kojemu mora dati godišnje dva poklona, tj. o Božiću i o Uskrsu. Isto tako porezi koji se sakupljaju u burgu Klisa od stranaca i od mesa imaju služiti za kneza naših vjernih Klišana i dužni su dati knezu Klisa 300 libara, a na druge daće nećemo ih nikada siliti. Isto tako spomenuta općina može sebi izabrati suce i (ubirati) sve novčane globe za spomenutu našu blagajnu... (datacija). Dano u našem kraljevskom dvoru u Sutjesci 22. mjeseca srpnja godine Gospodnje 1387.

[M. B.]